

отобранная из текстов учебно-научной и производственно-технической сфер, распределяется в зависимости от выражаемого каждой лексемой ключевого смысла. Сопоставляется частотность наречий в текстах различного профиля.

Результаты исследования: В процессе исследования было установлено, что наречия меры и степени входят в группу количественных наречий, являются наиболее частотными и в совокупности представляют значительную часть всех наречий сферы специальной коммуникации. Выявлено, что градуальность в специальных текстах имеет трехступенчатую структуру – норма, меньше нормы и больше нормы. Анализ лексической сочетаемости наречий на материале синтагматики наречий – показателей градуальности признака показал, что категория градуальности в специальных текстах активно выражается с помощью наречных интенсификаторов (*очень, весьма, сильно, немного* и др.) и квантификаторов (*полностью, много, мало, часто, редко* и др.).

Ключевые слова: наречие, градуальность, интенсификация, специальный текст, наречия меры и степени, квалификативные и количественные наречия, шкала градации, синтагматика.

УДК 81-114

Марія Шведова
(Київ)

ДИНАМІКА ВЖИВАННЯ ВАРІАТИВНИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ-НАЗВ НЕІСТОТ У ЗНАХІДНОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ В ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТАХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ХІХ-ХХІ СТ.

У статті досліджується територіальна варіативність уживання двох форм іменників-назв неістот чоловічого роду в знахідному відмінку однини в українській мові. Варіативність виявляється у виборі між формами, які збігаються з називним відмінком, і формами, які збігаються з родовим відмінком (подібними до форм іменників, що називають істот). Ступінь цього варіювання різний у художніх текстах, створених у різних регіонах України. Дослідження базується на Генеральному регіонально анотованому корпусі української мови (ГРАК) загальним обсягом 190 млн слововживань за останні два століття. Територіальна варіативність літературної української мови значною мірою залежить від різниці між діалектами; зокрема, в ХІХ ст. на території Галичини і Буковини сформувався регіональні субнорми літературної української мови, які, незважаючи на конвергенцію з київською нормою в ХХ ст., зберігають багато своїх особливостей і пізніше. Форми, які збігаються з родовим відмінком, відсутні в діалектах Галичини і Буковини (вони більше характерні для Наддніпрянщини). Відповідно, в літературних текстах, які були створені в цих регіонах до 1918 р., вони також практично відсутні; зростання їх частотності починається тільки після 1945 р. й інтеграції Західної України в УРСР. Первісно воно пов'язане з творчістю людей, які приїхали з інших регіонів, але згодом кількість таких форм зростає в мові людей, народжених у Галичині. В інших регіонах України частка варіативних форм знахідного відмінка збільшується в періоди активного розвитку літературної мови (1917-1933 рр. і після 1991 р.). Корпус, розмічений за регіонами, дає змогу швидко знаходити і порівнювати великі обсяги прикладів уживання слів та граматичних явищ у текстах різних регіонів і відкриває широкі перспективи подальших досліджень варіативності писемної мови на лексичному та граматичному рівнях.

Ключові слова: українська мова, граматики, словосполучення, знахідний відмінок, регіональна варіативність, корпус.

Лексична та граматична варіативність української літературної мови пов'язана зокрема з неоднорідністю її діалектної основи. З огляду на це І. Г. Матвіяс у 1998 р. виділив варіанти української літературної мови і показав їх реалізацію на прикладі українських літературних текстів ХІХ-початку ХХ ст. [2]. Методи корпусної лінгвістики дозволяють продовжити і розширити ці дослідження, охопивши більший корпус текстів, зокрема сучасних.

В українській літературній мові іменники-назви неістот кількох лексико-семантичних груп (назви частин тіла, зброї, грошей тощо [3, 2017/1958-1969; 4, 2018]) у знахідному відм. мають варіативні форми: *схопити ніж/ножа, розкрити рот/рота, дістати орден/ордена*, тощо. Основою цієї варіативності є діалектна різниця: форма знахідного відм., яка збігається з формою родового, широко вживається в говорах середньої Наддніпрянщини та Полісся і не вживається в говорах Галичини та Буковини (див. Атлас української мови: т. I, карта № 278, т. II, карта № 262).

Було проведено дослідження вживання назв частин тіла (*язик, рот, ніс, лоб, палець, живіт, хвіст, дзьоб*) у формі знахідного/родового відм. (типу *затулити рота*) і знахідного/називного (типу *затулити рот*) у художніх текстах ХІХ-ХХІ ст., порівняно частотність цих форм у текстах різних регіонів у різні періоди, показано динаміку розвитку варіативних форм знахідного відм. в художніх текстах.

Текстова база дослідження – Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК – ucorpus.org), загальний обсяг якого понад 190 млн словоформ. У корпусі представлені оригінальні українські тексти і переклади, всі тексти датовані роком написання оригіналу або українського перекладу (для перекладних творів), частка художніх текстів складає приблизно 60% корпусу (113 млн сл.). Особливістю корпусу ГРАК є регіональна анотація: кожному тексту приписано один або кілька регіонів (за місцем, де народився, вчився, жив тривалий час автор або перекладач), отже є можливість укладати регіональні підкорпуси текстів і порівнювати їх. В основу регіональної анотації покладено сучасний адміністративний поділ України.

Для дослідження вживання двох форм знахідного відмінка ми порівнювали результати пошуку в корпусі за двома запитами: 1) сполучення дієслова (перед яким немає частки *не*) або прийменника (*в, у, на, за, перед, над, під, по, через, крізь, попід, поза, повз*) з формами *язика, рота, носа, лоба, пальця, живота, хвоста, дзьоба*; 2) сполучення дієслова або прийменника (*в, у, на, за, перед, над, під, по, через, крізь, попід, поза, повз*) з формами *язик, рот, ніс, лоб, палець, живіт, хвіст, дзьоб*.

У підкорпусі 1819-1917 рр., який має загальний обсяг 5,91 млн словоформ, було знайдено 238 прикладів форм знахідного/родового відм. і 621 приклад знахідного/називного.

1. Обидві форми знахідного відм. широко вживають письменники з Полтавщини і Наддніпрянщини (Панас Мирний, Архип Тесленко, Володимир Самійленко, Олена Пчілка, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, Марко Кропивницький, Іван Карпенко-Карий, Володимир Винниченко, Адріан Кащенко, Микола Аркас). Приклади варіативної форми знахідного відм. в текстах цього регіону: *Чижик понюхав табаки, чхнув, приставив пальця до лоба, подумав хвилин з п'ять та й поліз у шафу з старими ділами (Панас Мирний, Хіба ревуть воли як ясла повні, 1875); [Михайло]. От каторжна! Я їй утну язика! (Михайло Старицький, Не судилось, 1881). ...А як довідаюсь, що скажеш ще кому, то з дозволу вельможного пана старости одріжу язика, ей-богу (Іван Карпенко-Карий, Бондарівна, 1884); Саїбів кінь розпустив хвоста по вітру, роздув ноздрі, насторочив вуха й покатав, як стріла (Іван Нечуй-Левицький, Скривджені й нескривджені, 1886); [Старишина] (грізно) Тобі давно вже пора замазати рота! (Марко Кропивницький, Де зерно, там і полова, 1888); – Людей – хмуриють лоба й думає прикажчик – Та чоловік з тридцять буде (Володимир Винниченко, Суд, 1903); Пишучи фельєтони, я ніколи не розмовляю голосно, щоб часом не вирвалося яке недозволене слово. Щоб краще цього досягти, я зав'язую рота хусткою (Володимир Самійленко, Як я перейшов од слова до думки, 1905); ...Вийняв хусточку, утирає*

лоба, мокрий-мокрий (Архип Тесленко, *Свій брат*, 1910); ...*Стріла пробила йому обидві щоки, пройшла крізь рота й зачепила язика* (Адріан Кащенко, *Борці за правду*, 1913).

2. Переважно форму знахідного/наз. відм. вживають письменники Чернігівщини та Слобожанщини (Олекса Стороженко, Степан Васильченко, Олександр Кониський, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок, Борис Грінченко, Гнат Хоткевич), хоча є приклади і з варіативною формою: ...*В нього все вже підобрано, на все брехня готова, і хоч ти як хоч його розпитуй, а він відбрешеться, і не просунеш пальця між його речі* (Григорій Квітка-Основ'яненко, *Козир дівка*, 1838); *А се як тобі здається, що всі значні люде, що понайжджали на раду у Ніжень, бояться носа за ворота виткнути* (Пантелеймон Куліш, *Чорна рада*, 1845); *Налетіли на чорта [гемонське гайвороння] – дід і не схаменувсь, не вспів руки піднять – перехреститься, роззявить рота, щоб благослова заспівать, як вони вже й пошарпали Трутика на шматочки* (Олекса Стороженко, *Закоханій чорт*, 1863); *У бійці Денисові розбито носа, а він поплямив кров'ю й інших* (Борис Грінченко, *Серед темної ночі*, 1900); ...*Предсідатель суду, незважаючи на глупі тисячолітні традиції юриспруденції, звелів попросту фізично затулити рота обжалуваній* (Гнат Хоткевич, *Так мусило бути*, 1908). Олександр Кониський вживає обидві форми: *втерти носа, роззявити рота, але держати язик (за зубами), висолопити язик*: ...*Мізкую собі, що б його таке сказати, щоб втерти носа Мукосієві* (Олександр Кониський, *І ми – люди*, 1882); ...*Хоч той судовичок і з аби-яких, а все-ж воно панським милом вмивалося, то й ліпше держати язик на зашморозі, не розв'язувати* (Олександр Кониський, *Оттак були вскочили*, 1884). У прозі Степана Васильченка було знайдено тільки форму знахідного/наз. відм.: *Умовились затуляти рот, кому припаде сміятись, і почали лагодити ліру* (Степан Васильченко, *Циганка*, 1910); *Василько зліз з полу, взяв палець у рот, боком виходить на середину хати* (Степан Васильченко, *Свекор*, 1911).

3. Практично тільки форма знахідного/наз. відм. зафіксована в творах письменників Галичини та Буковини (Микола Устиянович, Іван Франко, Михайло Яцків, Василь Стефаник, Марко Черемшина, Лесь Мартович, Тимофій Бордуляк, Андрій Чайковський, Ольга Кобилянська, Юрій Федькович). Форма знахідного/род. відм. є лише в творах Івана Франка як факультативна (2 приклади), основною в нього також була форма знахідного/наз. відм. (51 приклад): – *Бачите мій хвіст – це буде у нас бойовий прапор <...> Як я запримічу якусь засідку, то зараз схилю хвоста трохи нижче* (Іван Франко, *Коли ще звірі говорили*, 1899).

У XX-XXI ст. форма знахідного/род. відмінка для неістот поширюється в художніх текстах по всій території України, проте частотність цієї форми різна на різних територіях.

У художніх текстах авторів з Полтавської, Черкаської та Кіровоградської областей в радянський період частка форм знахідного/род. відм. неістот (форм *язика, рота, носа, лоба, пальця, живота, хвоста, дзьоба*), стабільно складає 35-37% від загальної кількості випадків вживання цих слів у знахідному відм. після прийменника або дієслова. В сучасний період (1991-2018 рр.) спостерігаємо зростання цієї частки до 51,74% (Таб. 1).

Таблиця 1.

Форми знахідного відм. слів *язик, рот, ніс, лоб, палець, живіт, хвіст, дзьоб* у текстах Полтавської, Черкаської, Кіровоградської обл.

Період (роки)	Обсяг корпусу (млн сл.)	Знах./род. (одиниць)	Знах./наз. (одиниць)	Частка знах./род.
1917-1932	0,67	43	79	35%
1933-1969	4,85	271	468	37%
1970-1990	6	330	545	37,70%
1991-2018	5	519	484	51,74%

У корпусі текстів Харківської та Сумської областей частка форм знахідного/род. відм. була трохи вищою у період активного розвитку літературної мови 1917-1932 рр., середньою

Розділ II. Проблеми граматики та синтаксису

в радянські роки після 1933 р. У сучасний період (1991-2018 рр.) частка цих форм і на території Харківської та Сумської обл. також зростає (Таб. 2).

Таблиця 2.

Форми знахідного відм. слів *язик, рот, ніс, лоб, палець, живіт, хвіст, дзьоб* у текстах Харківської, Сумської обл.

Період (роки)	Обсяг корпусу (млн сл.)	Знах./род. (одиниць)	Знах./наз. (одиниць)	Частка знах./род.
1917-1932	0,92	67	97	40,85%
1933-1969	4,57	264	491	35%
1970-1990	2	131	233	36%
1991-2018	5	461	552	45,51%

Протягом ХХ-ХХІ ст. форма знахідного/род. відм. поширюється також і в текстах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обл. Після 1946 р. частка форм знахідного/род. відм. складає в текстах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обл. в середньому 37% (Таб. 3).

Таблиця 3.

Форми знахідного відм. слів *язик, рот, ніс, лоб, палець, живіт, хвіст, дзьоб* у текстах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обл.

Період (роки)	Обсяг корпусу (млн сл.)	Знах./род. (одиниць)	Знах./наз. (одиниць)	Частка знах./род.
1917-1945	1,4	18	124	13%
1946-1969	1	83	126	39,70%
1970-1990	5,48	338	587	37%
1991-2018	11,64	769	1304	37%

Таке різке збільшення в текстах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обл. кількості форм знахідного/род. відм. частково пов'язане із міграцією людей. У період 1945-1969 рр. значна частина текстів, де було знайдено форму знахідного/род. відм., належить авторам, які приїхали з центральних та східних регіонів України (Геннадій Вовк, Григорій Тютюнник, Олекса Гай-Головко, Ростислав Самбук, Ніна Бічуя). У подальші роки зростає частка місцевих мешканців серед авторів і перекладачів, які вживають варіативну форму знахідного. В результатах пошуку за 1991-2018 рр. місцеві автори переважають; таку форму вживають Юрій Андрухович, Галина Пагутяк, Юрій Винничук, Анатолій Дністровий, Любоко Дереш, Юрій Іздрик, Олександр Ірванець та ін. (Таб. 4).

Таблиця 4.

Автори і перекладачі з Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обл., які вживають варіативні форми знахідного відм. слів *язик, рот, ніс, лоб, палець, живіт, хвіст, дзьоб*, за місцем народження

Місце народження →	Галичина	Волинь	Центральна, Східна Україна
Період ↓			
1945-1969	Олег Лисяк Софія Парфанович		Геннадій Вовк,

	Роман Іваничук Ольга Сенюк Ростислав Дуб		Григорій Тютюнник, Олекса Гай- Головко, Ростислав Самбук, Ніна Бічуя
1970-1990	Олег Романчук, Віталій Геник, Галина Пагутяк, Євген Куртяк, Роман Іваничук, Юрій Андрухович, Юрій Винничук, Юрій Покальчук, Мирон Левицький, Роман Колісник, Ольга Сенюк, Дмитро Андрухів, Іван Дзюб, Анатолій Онишко, Ольга Гавура, Степан Масляк	Іван Ющук, Олекса Палійчук, Степан Пінчук, Іван Сварник, Володимир Васильюк	Ростислав Самбук, Юрій Ярмиш, Валерій Бойченко, Євген Крижевич, Валентин Корнієнко, Анатолій Таран
1991-2018	Богдан Сушинський, Роман Іваничук, Юрій Андрухович, Павло Курило, Василь Рябий, Володимир Хрущак, Володимир Читай, Галина Гордасевич, Галина Пагутяк, Гапа Н. Карпа, Юрій Покальчук, Юрій Винничук, Лідія Нестеренко-Ланько, Любко Дереш, Людмила Баграт, Марина Павленко, Михайло Андрусяк, Надія Гербіш, Оксана Сенатович, Олег Криштопа, Олекса Палійчук, Олекса Чинилук, Олександр Ірванець, Олексій Волков, Омелян Заячківський, Павло Ар'є, Роман Росіцький, Роман Федорів, Степан Грицюк, Степан Процюк, Тимофій Гаврилів, Анатолій Дністровий, Юрій Іздрик, Ярослав Трінчук, Сергій Ухачевський, Олег Рибчинський, Андрій Процайло, Антон Водяний Перекладачі: Анатолій Саган, Борис Щавурський, Наталка Римська, Наталя Іваничук, Віталій Геник, Наталка Сняданко, Володимир Куч, Мар'яна Прокопович, Роман Скакун, Олег Якушик, Віктор Морозов, Оксана Постранська, Ростислав Семків, Рома Попелюк, Олег Жупанський, Ярослав Павлюк, Ганна Лелів, Божена Антоняк, Андрій Гурмака, Наталія Гоїн, Олесь Кульчинський, Євген Гірін, Анатолій Онишко, Дмитро Андрухів, Іван Дзюб, Олена Замойська, Степан Масляк, Іван Лучук, Андрій Поритко, Наталя Михайлівська, Галина Синсока	Дара Корній, Ігор Павлюк, Володимир Васильюк, Катерина Оніщук, Тетяна Савчинська	Галина Вдовиченко, Іван Будз, Ірена Карпа, Олександр Бугай, Олександр Івахненко, Павло Шевченко

З території Волинської та Рівненської обл. до 1970 р. маємо недостатній обсяг текстів для висновків щодо вживання варіантних форм у знахідному відмінку. З 1970 до 1990 р.

відношення цих форм приблизно таке, як на решті території України, а після 1991 р. спостерігаємо зростання частки знахідного/род. відм. (Таб. 5).

Таблиця 5.

**Форми знахідного відм. слів *язик, рот, ніс, лоб, палець, живіт, хвіст, дзьоб*
у текстах Волинської, Рівненської обл.**

Період (роки)	Обсяг корпусу (млн сл.)	Знах./род. (одиниць)	Знах./наз. (одиниць)	Частка Знах./род.
1970-1990	1,34	83	132	38,60%
1991-2018	3,7	408	339	54,62%

Отже, відносна частотність варіативної форми знахідного відм. (=род.) загалом зростає після 1991 р., можна припустити, що це пов'язано з активним розвитком мови, зокрема художнього стилю (пор. сплеск частотності цієї форми в харківських текстах 20-х-поч. 30-х рр.). Зростання частотності знахідного/род. відм. спостерігаємо в різних регіонах України. Ця форма поширюється також у Галичині, хоча історично для галицького варіанту української мови вона не була характерна. Значне підвищення частки варіативної форми знахідного відм. в галицьких текстах відбувається після другої світової війни, причому в перший повоєнний період ці форми трапляються переважно в текстах німецьких авторів, а в наш час їх широко вживають вже корінні галичани.

Корпус, розмічений за регіонами, дає змогу швидко знаходити і порівнювати великі обсяги прикладів уживання слів та граматичних явищ у текстах різних регіонів і відкриває широкі перспективи подальших досліджень варіативності писемної мови на лексичному та граматичному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови. 1-3 тт. – К.: Наукова думка, 1984-2001.
2. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови / Іван Матвіяс. – К., 1998. – 162 с.
3. Огієнко І. Наша літературна мова / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. – Друге видання. – К.: Наша культура і наука, 2017. – 356 с.
4. Шведова М. О. Варіативність форм іменників у знахідному відмінку однини (корпусне дослідження) // *Studia philologica*. – 2018. – у друці.

Maria Shvedova

DYNAMICS OF VARIATION IN ACCUSATIVE SINGULAR INANIMATE NOMINAL FORMS IN THE STANDARD-ORIENTED REGIONAL UKRAINIAN OF THE 19TH-21ST CENTURIES

The paper studies the diatopic variation in use of the two forms of inanimate nominal forms in accusative singular for masculine declension in Ukrainian. The variation in question involves two forms: the one coinciding with nominative (which is the default standard way for inanimate nouns in East Slavic) and coinciding with genitive (according to the pattern attested normally with animate nouns). The degree of this variation (viz. the presence of Accusative = Genitive for inanimates) is different in literary texts created in different regions of Ukraine. The study is based on the General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian (GRAC, uacorus.org) that contains about 190 million tokens of standard-oriented literary representing all the regions of Ukraine since the beginning of the 19th century until the latest decades. This diatopical diversity is partly due to the dialectal diversity of the Ukrainian language that underlies the standard-oriented language. Notably in the 19th century regional standard subnorms, different from the ones developing in Kyiv and Kharkiv regions, existed in Western Ukraine (Halychyna and Bukovyna); after the World War II a certain convergence between these subnorms was achieved, without however eliminating all the diversity. In Western

Ukrainian dialects the variation in question is absent; correspondingly it was virtually missing in the corpus of the pre-1918 Ukrainian prose created in the territory of the then Austro-Hungary. After 1945 and the incorporation of Halychyna and Bukovyna to Soviet Ukraine the use of this form grows drastically in the texts created in these regions, first by the authors from the other regions who had migrated to the West, and later by the authors who themselves hail from Lviv and other regions. In other Ukrainian regions the frequency of the variation increases in the periods of the active development of the literary language (1917-1933 and after 1991).

Key words: Ukrainian language, grammar, verb phrase, accusative, regional variation, corpus.

Марія Шведова

ДИНАМИКА УПОТРЕБЛЕНИЯ ВАРИАТИВНЫХ ФОРМ НЕОДУШЕВЛЕННЫХ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ВИНИТЕЛЬНОМ ПАДЕЖЕ ЕДИНСТВЕННОГО ЧИСЛА В
ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ XIX–XXI ВВ.

В статье исследуется территориальная вариативность использования двух форм неодушевленных существительных в винительном падеже мужского склонения в украинском языке. Вариативность затрагивает выбор между формами, совпадающими с именительным падежом и формами, совпадающими с родительным падежом (как при одушевленных существительных). Степень этого варьирования различна в литературных текстах, созданных в различных регионах Украины. Наше исследование основано на Генеральном регионально аннотированном корпусе украинского языка (ГРАК) совокупным объёмом в 190 миллионов словоупотреблений за последние два столетия. Территориальное разнообразие литературного украинского языка в значительной степени зависит от диалектного разнообразия; в частности, в XIX в. на территории Галичины и Буковины сложились региональные поднормы литературного украинского языка, несмотря на конвергенцию с киевской нормой в XX в. сохраняющие многие особенности и гораздо позже. Формы, совпадающие с генитивом, отсутствуют в диалектах Галичины и Буковины (они больше характерны для Наддніпрянщини). Соответственно, в литературных текстах, созданных в этих регионах до 1918 г., они также практически отсутствуют; рост их частотности начинается только с 1945 г. и интеграции Западной Украины в СССР. Первоначально он связан с творчеством людей, переехавших из других регионов, а затем количество данных форм растёт и в языке уроженцев Галичины. В остальных регионах Украины доля вариативных аккузативных форм увеличивается в период активного развития литературного языка (1917–1933 г. и после 1991 г.).

Ключевые слова: украинский язык, грамматика, словосочетание, винительный падеж, региональная вариативность, корпус.